

BOEKBESPREKINGEN

René DESCARTES. *De passies van de ziel*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Theo Verbeek. Groningen: Historische Uitgeverij, 2008, 232 p.

In de reeks *Filosofie & retorica* is als vijftiende deel *Les passions de l'âme* verschenen, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Descartes-kenner Theo Verbeek. Als we er van uitgaan dat de redenaar in zijn poging te overtuigen niet alleen moet vertrouwen op de kracht van zijn argumenten, maar ook rekening moet houden met het effect van zijn woorden op het gehoor, dan is het inderdaad van belang dat hij ook inzicht heeft in de 'lydingen' van 's mensens ziel. Een baroktraktaat als dat van Descartes past daarom zeer goed in deze serie, zeker als we denken aan de algemene invloed die het minstens een eeuw na het verschijnen (1649) nog had en in de geschiedenis van de filosofie nog steeds heeft.

Zoals alle uitgaven van de Historische Uitgeverij is ook *De passies van de ziel* luxueus uitgegeven, met zwaar papier en een harde kaft, waar het Franse Ministerie van Buitenlandse Zaken en BNP Paribas waarschijnlijk graag aan hebben meebetaald. Het is dan ook een heerlijk boek om in de hand te nemen en uit de recensieruif te pikken. Op een enkele zetfout na (p. 142) of een regelverdubbeling (pp. 112-113) – de kinderziekte van de nieuwste tekstverwerkingstechnologie? – is het dan ook keurig bezorgd.

Net als in deze recensie duurt het wel eventjes voordat je bij de tekst van Descartes zelf bent beland. Eerst is er de informatieve inleiding van Theo Verbeek (pp. 9-29), gevolgd door een blanco blad. Dan volgt de nieuwe titelpagina van een 'vooraf' gepubliceerde briefwisseling tussen de Heer Des Cartes en 'een vriend van de auteur'. Dat wil zeggen: twee lange brieven van de vriend van de auteur en twee korte antwoorden van Descartes. Dat hij nu echt bijna klaar is met de herwerking van het traktaat en dat hij het binnenkort op zal sturen. Het is altijd leuk om te zien dat er niet zoveel veranderd is in publicatieland en dat ook in de zeventiende eeuw wetenschappelijke vooruitgang veel met fondsgeld en laboratoriummogelijkheden te maken had. Maar het duurt, met nog enkele blanco- en titelpagina's, al met al tot p. 67 vooraleer we met de eerste paragraaf van het eerste deel kunnen beginnen.

De passies van de ziel is ingedeeld in drie delen, waarvan het eerste 'over de passies in het algemeen, en in dat verband over de menselijke natuur in haar geheel' handelt. Dit deel van Descartes' filosofie vind ik persoonlijk altijd zeer aantrekkelijk om te lezen, omdat daarin zijn wetenschappelijke moderniteit nog het beste uit de verf komt. Die wetenschap heeft hier nog niet teveel met een wiskundig model te maken, maar is een avontuurlijke ontdekking van de menselijke anatomie. Passies ontstaan uiteindelijk doordat onze ziel letterlijk aangedaan of geroerd is. Dit kan zowel heel levendig gebeuren door zintuiglijke prikkels die van buitenaf komen, als door een

BOEKBESPREKINGEN

soort zelfaffectatie via gedachten of voorstellingen die onze verbeelding zelf genereert. Aangezien het letterlijk om indrukken of inslagen in de ziel gaat, zullen de prikkels die van buiten ons lichaam komen en door de zenuwbanen de ziel raken veel heviger zijn dan de roerselen die door de gedachten ontstaan. Als het bijvoorbeeld om geluidsindrukken gaat, dan denkt Descartes – niet helemaal in tegenspraak met de huidige akoestica – dat er luchtdeeltjes in bepaalde verhoudingen (geordend of chaotisch, toon of ruis) op ons trommelvlies trommelen. Die beweging wordt doorgegeven via onze zenuwbanen en trommelt op onze ziel. Zo kunnen we begrijpen waarom innerlijk verbeelde muziek (bijvoorbeeld van een partituurlectuur) een zwakkere indruk geeft dan een bijgewoonde orkestuitvoering.

Het tweede deel ‘over het getal en de indeling van de passies, alsmede een bespreking van de zes primitieve passies’ probeert de fysiologische realiteit wat te ordenen. Helaas pakt de wiskundige methode die Descartes in een van zijn eerste werkjes naar hartelust op de muziek kon toepassen niet zo goed op ons affectleven. Ik verwijs graag naar het *Compendium Musicae* niet alleen omdat ik Descartes ooit door dat werkje heb leren kennen, maar ook omdat deze werken – als ‘eerste’ en als laatste – een gemeenschappelijk probleem hebben: onze ervaringswereld (de affecten of muzikale spanning) laat zich niet zo rationeel funderen als Descartes misschien hoopt. Geconfronteerd met een oneindig aantal passies probeert hij ze in families van ‘primitieve’ passies te ordenen. Hij onderscheidt er zes die ‘simples & primitives’ zijn, waarbij we onwillekeurig aan het ‘claires & distinctes’ van zijn epistemologie denken. Maar waarom het er precies zes zijn? Niet omdat het drie paren van tegengestelden zijn, want dan zou ‘verwondering’ tegenover ‘begeerte’ moeten staan zoals ‘liefde’ en ‘vreugde’ tegenover ‘haat’ en ‘droefheid’. Misschien moest Descartes wel aan de *Istitutioni armoniche* denken waarin Gioseffo Zarlino het aantal consonante intervallen immers ook tot zes had uitgebreid (de tertsen en de sext inclusief), hetgeen Descartes in zijn *Compendium* graag met moderne in plaats van kosmologische argumenten staaft. Wie zal het zeggen? Descartes lijkt in het tweede en derde deel (‘over de afzonderlijke passies’) te worstelen met de overgang tussen zijn moderne fysiologische verklaring en een min of meer traditionele beschrijving van alle passies zoals we die in ons leven kunnen ervaren. Het laatste deel vergt dan ook wat doorzettingsvermogen van de lezer die de bespreking van de afzonderlijke passies steeds meer ter kennis aanneemt.

De vertaling leest over het algemeen niet slecht, en er is duidelijk geprobeerd om het wat levendig te houden zonder al teveel van het origineel af te wijken. Dit voorkomt echter niet dat het Frans van Descartes toch soms gemakkelijker te begrijpen is dan het Nederlands, tenminste voor iemand die zich niet laat afschrikken door het feit dat een ‘s’ in de uitgave van Adam en Tannery erg veel op een ‘f’ lijkt. Een zin die ik in de vertaling twee keer moest lezen:

Doorgaans noemen we goed, dan wel kwaad, al datgene wat ons door onze inwendige zintuigen of door ons verstand als al dan niet bij ons passend wordt voorgesteld; maar we spreken van mooi en lelijk als zo iets ons door de uitwendige zintuigen wordt gepresenteerd, en dan vooral door het gezichtsvermogen, dat we belangrijker vinden dan alle andere zintuigen bij elkaar. (pp. 134-135)

In het Frans is het duidelijker wat Descartes bedoelt, zeker wanneer je de vertaling al twee keer gelezen hebt. Ik neem het letterlijk over uit Adam en Tannery, met de onregelmatige spelling:

BOEKBESPREKINGEN

Car nous appellons communement bien ou mal, ce que nos sens interieurs ou nostre raison nous font juger convenable ou contraire à nostre nature; mais nous appelons beau ou laid, ce qui nous est ainsi représenté par nos sens extérieurs, principalement par celui de la veüe, lequel seul est plus considéré que tous les autres. (AT, XI, pp. 391-392)

De vertaler vermijdt de herhaling van ‘nous appelons’ (waar Adam en Tannery ook al een spellingsvariatie op hebben verzonnen) door het de tweede keer anders te vertalen, maar daardoor loopt het ‘de qui nous est ainsi représenté par nos sens interieurs’ wel flink in de soep. Er had natuurlijk gewoon het volgende kunnen staan: ‘Maar we noemen mooi of lelijk wat ons door onze uitwendige zintuigen op deze manier wordt voorgesteld.’ Zonder die zeer ongelukkige plaatsing van ‘zo’ voor ‘iets’; als dat tenminste als vertaling van ‘ainsi’ bedoeld is. ‘Voorgesteld’ lijkt de juiste vertaling van ‘représenté’ te zijn, maar de vertaler kiest voor ‘gepresenteerd’, wat in het Nederlands eerder bij televisieprogramma’s of eventueel bij geweren hoort. Waarschijnlijk vereist de *variëtas* een ander woord, omdat ‘voorgesteld’ al voor de puntkomma gebruikt is. Daar staat echter in het Frans: ‘que nos sens interieur ou nostre raison nous font juger.’ Onze ‘inwendige zintuigen of rede’ doen ons oordelen dat iets overeenkomstig of tegengesteld aan onze natuur (of aard) is. ‘Maken dat we beschouwen’ zou misschien een leesbaarder alternatief zijn.

De drang om te variëren heeft ook ingegrepen elke keer dat Descartes ‘ou’ schrijft. Toch is het simpele ‘of’ soms te verkiezen boven de bonte opeenstapeling (en herhaling) van al die kleine woordjes met hun doffe ‘a’-klank: ‘dan wel’, ‘al datgene wat’, ‘als al dan niet’... Soms heb je het idee dat er een ijverige redacteur aan het werk is geweest om het altijd moeilijke vertaalwerk in vlot Nederlands om te zetten, zonder zich veel aan te trekken van het Franse origineel. Dat verklaart misschien waarom de ‘inwendige zinnen’ als vertaling van de ‘sens interieurs’ uit voetnoot 61 in de hoofdtekst ‘inwendige zintuigen’ zijn geworden. In de voetnoot staat juist dat het geen echte zintuigen zijn, en het Nederlands biedt ons een fraai alternatief: ‘zinnen’. Nu staat er dus ‘inwendige zintuigen’, maar ja, deze paragraaf (§ 85) gaat dan ook ‘over welbehagen en afgrijzen’.

Vertalen is ondankbaar en onmogelijk, en het is eigenlijk oneerlijk om de vertaling naast het origineel te leggen. Tegelijkertijd is dat heel leerzaam, en vaak het begin van een serieuze filosofische reflectie. Het zou veel meer moeten gebeuren, ook door de breed geïnteresseerde liefhebber voor wie deze reeks van de Historische Uitgeverij misschien bedoeld is. Die liefhebber zou dan bijvoorbeeld kunnen zien wat er verloren gaat wanneer hij leest dat ‘wat de ziel langs de weg van de zintuigen bereikt, meestal een veel sterkere indruk op ons maakt dan een voorstelling van de rede’ (ook op p. 135). Het Frans zegt: ‘ce qui vient à l’ame par les sens, la touche plus fort que ce qui luy est représenté par sa raison’ (AT, XI, p. 392). We horen in het Frans de fysiologische basis uit deel I van *De passies van de ziel*, de basis waar Descartes tot zijn spijt te weinig tijd en middelen voor had om die nog beter in anatomische studies uit te klaren. In de ‘sterkere indruk’ klinkt die basis ook door, maar zwakker, als een etymologische echo; of zoals de voorstellingen van onze rede de ziel raken.

De vertaling zal het origineel nooit kunnen vervangen, en je zou de vertaling zelfs geslaagder kunnen noemen in de mate dat ze ons in directer contact met de brontekst brengt – in dat opzicht is deze vertaling in elk geval geslaagd. Zou er geen markt bestaan voor een tweetalige

BOEKBESPREKINGEN

uitgave? De Historische Uitgeverij naar het model van de Loeb Classical Library, kleinere letters, dunner papier? En zou een bank als Paribas, zijn origine indachtig, daar geen steun aan willen geven?

Jelle Zeedijk

JAN VERPLAETSE. *Het morele instinct: Over de natuurlijke oorsprong van onze moraal*. Amsterdam: Nieuwezijds, 2008, 331 p.

Elk rechtgeaard filosoof wenst zichzelf onder de kerstboom een spannend, onderhoudend en intelligent boek dat bovendien vlot leest. Tot mijn genoegen leverde Jan Verplaetse zo'n boek. Voor wie niet vertrouwd is met de onderzoekstraditie waarin het werk zich bevindt, wil ik het ietwat poëtisch introduceren als een blos in de hersenen. Sommige mensen blozen onwillekeurig wanneer een cognitieve inhoud passeert – hun wangen, hun hals of beide worden roder. Dankzij nieuwe technologische hulpmiddelen kunnen we nu ook zien *waar* en *hoe* onze hersenen blozen wanneer een cognitief emotioneel proces plaatsgrijpt. Dat geldt met name ook voor de processen die wij van oudsher omschrijven als 'moreel' of 'ethisch' (ik zet deze termen hier tussen aanhalingstekens omdat het gebruik ervan in het boek niet geheel onproblematisch is, zie onder).

Verplaetse draagt aan dat er vijf 'moralen' zijn: een moraal over hechting, over geweld, over reiniging, over samenwerking en een beginselenmoraal over dat alles. Deze laatste is een rationele ethiek, ook wel kortweg ethiek. Ethiek is de rationele analyse, constructie, discussie over de morele goorloofdheid van menselijke handelingen, regels en organisaties. Ethiek is een intellectuele discipline. Moraal is wat aanwezig is, wat we kunnen waarnemen bij onszelf en onze medemensen: houdingen, stemmingen, verhalen, taboes, regels, rituelen en dergelijke meer die het voorwerp kunnen uitmaken van sociologische, psychologische, gedragseconomische, biologische en neurologische studie – van de empirische moraalwetenschappen dus. Verplaetse biedt zeer veel van dat alles. Hij is moraalwetenschapper en ethicus tegelijkertijd. Als moraalwetenschapper geeft hij toegang tot een schat aan empirisch onderzoek. Vier hoofdstukken zijn gewijd aan het empirisch en reflexief aspect van de genoemde vier moralen; telkens komen neurobiologie, soortpsychologie en ontwikkelingspsychologie, technologie en experiment aan bod. De ethicus Verplaetse komt aan het woord in het vijfde hoofdstuk, gewijd aan de ethiek.

Vooraleer ik hierover constructief kritische vragen opwerp, wil ik aangeven dat het boek een voortreffelijk kerstcadeau is. Het is ernstig maar tegelijkertijd bijzonder onderhoudend door de selectie en toegankelijke weergave van experimenteel en beschrijvend onderzoek. Het netwerk over heel wat wetenschappelijke hokjes heen. Het is jongensachtig spannend: is er nog een zesde moraal, bijvoorbeeld over risico? Wat met de morele attitude 'jaloerie'? Kleuren de hersenen anders/elders bij jaloerse mensen dan bij mensen die verschillen neutraal vaststellen? Een ander spannend element in het licht van de huidige financiële crisis is de *emerging* link met mijn onderzoeksdomein, ethiek van financiële activiteiten, via *behavioural finance*. Want er bestaat, en dit vormt een van de achtergrondhypothesen van het boek, geen cognitief proces dat niet tegelijkertijd altijd

BOEKBESPREKINGEN

een emotieve en een morele dimensie heeft. Ook *behavioural finance* leunt aan bij empirische disciplines en technieken zoals hersenscans, simulaties, psychologisch en sociologisch experiment. De discipline heeft uit de aard van de zaak een sterke cognitieve dimensie; de entiteiten die er het voorwerp van de hersenactiviteiten uitmaken zijn in hoge mate abstract: geld, koersen, discontovoeten en dergelijke meer. Ondanks die abstracties en de zware cognitieve vereisten die men stelt aan de professionele deelnemers aan de activiteit (inderdaad, de meeste financiële innovaties zijn toegeschreven aan doctors in de fysica, de wiskunde en dergelijke meer), is er toch steeds een zuiveringsmoraal, een hechtingsmoraal (aandelen die dalen toch bijhouden?), een geweldmoraal (men leze er de literatuur, correspondentie, berichtgeving over en door *traders* maar op na), samenwerkingsmoraal (*processing*) en beginselenmoraal (regulering) aanwezig. Empirisch onderzoek naar het functioneren van de deelnemers en de aanwezige moraliteiten van het genre dat Verplaetse biedt, lijkt mij oneindig veel interessanter dan de statistische biologische studie over de vingerlengte van succesvolle traders (zie John COATES. 'Fingered: The clues to success lie in the womb.' *Financial Times* 13/01/2009, pp. 1 & 9).

Het kader van het boek is evolutionaire biologie. Hoe heeft de feitelijke geschiedenis wezens met dergelijke rijke morele capaciteiten, namelijk flexibiliteit in geweld- en andere moralen, doorgelaten en zelfs de overhand gegeven? Hoe ontwikkelt een individu op basis van deze karakteristieken tot een succesvol, minder succesvol of zelfs pathologisch individu? Het boek stelt en beantwoordt die vragen voor de vier moralen. Met betrekking tot de ethiek stelt het die vraag ook, maar is het antwoord niet congruent met dat van de eerdere hoofdstukken. 'Waar komt die behoefte aan een beginselenmoraal vandaan?' vraagt Verplaetse onder de subtitel 'De belofte van de rede' (p. 239). De eerste oorsprong is het ongenoegen over de andere moralen: zoals we met de rede vaststellen, hebben die in hun toepassing ernstige beperkingen en zoals we empirisch aantonen, kunnen ze ook gemakkelijk muteren. Tegelijk vormen ook ongewenste gevolgen van het uitleven van die vier andere moralen een bron voor ethiek. Dit lijkt mij circulair. We moeten deze oorsprong dus van het lijstje halen.

De tweede oorzaak is dat ethiek de invloed van godsdienst en religie begrenst. Maar die verklaring kwam al in het lijstje voor onder de ernstige beperkingen die we met de rede kunnen vaststellen. En ook dit is circulair: de tussenkomst van de rede wordt verantwoord door de tussenkomst van de rede.

Een derde oorzaak (p. 242) ligt in de evolutie van de moderne samenleving: door de ontwikkeling van technologie duiken nieuwe vragen op die we met onze vier andere morele instincten niet kunnen beantwoorden, zo stelt de rede vast, die zelf ook verantwoordelijk was voor die ontwikkeling van technologie. Opnieuw is de tussenkomst van de rede toe te schrijven aan de werking van de rede.

Een vierde oorzaak (p. 243) ligt in de representatieve democratie als politieke bestuursvorm, die leidt tot verantwoordingsplicht inzake motivatie, middelen en resultaten. Hier opnieuw lijkt de tussenkomst van de rede te wijten aan een door de rede opgezet kader. Laat ons veeleer aannemen dat deliberatieve bestuursvormen, vertrekkende van het oude Athene (ver van democratisch, laat staan representatief) over de raad van bestuur van bedrijven en ngo's tot de politieke

BOEKBESPREKINGEN

instellingen, omgevingen zijn die de toepassing en daarmee ook de ontplooiing van de rede bevorderen, net zoals delibererende rechtsbedeling, zoals Verplaetse zelf voortreffelijk toont door een *topica* te geven van ethische argumentaties in het licht van een schending van beginselen (pp. 260-276).

Ik meen dus vier keer een cirkelredenering vast te stellen in de verklaring van redelijke moraal door tussenkomst van de ratio. Een meer uitdrukkelijk biologisch evolutionaire formulering zou kunnen luiden dat we niet zozeer een ratio, maar wel een *instinct* hebben voor cohesie, consistentie, congruentie, en dit niet alleen op het vlak van theorie maar ook op het vlak van de praxis. Net zoals de menselijke soort is uitgerust met variabele en plastische instincten over hechting, zuivering, geweld, etc., spelen cognitieve processen en waarden een rol bij het handelen. Cognitieve processen kunnen leiden tot biologische pijn, wat we kennen uit de empirische psychologie onder de naam ‘cognitieve dissonantie’ (het boek verwijst niet naar Festinger). Welnu, het is deze pijn die pijnvermijdend gedrag oproept. Een pijnvermijdende techniek kan bestaan uit het simpelweg negeren van feiten en kennisinhouden die contextueel niet acceptabel zijn wegens incoherentie, inconsistentie of incongruentie. Een andere techniek is denken/fantaseren om een constructie te maken die voldoende consistent, coherent, congruent en helder is. Een hersenactiviteit die wij kennen onder de vorm ‘ethiek’ zoals boven omschreven. Deze pijnvermijdende vaardigheid ontwikkelen we van jongs af. Het is een nuttig vermogen voor het samenleven en het overleven van de menselijke soort, gelet op het feit dat de toekomst niet voorspelbaar maar wel voorstelbaar en selectief anticipeerbaar is. Het is dus een biologisch vermogen, niet minder dan de vier andere moralen. Hiermee denk ik een kortere biologische duiding gegeven te hebben van het fenomeen ‘ethiek’ dan de formulering in het boek.

Vervolgens zou ik daar bij wijze van suggestie aan willen toevoegen dat ook in het werken met ethische constructies instinct meespeelt en dat er instinctmatige plasticiteit is. Dat de ethiek dus ‘een moraal zou zijn die zich spiegelt aan de methode van de natuurwetenschappen, die *vrij is van theologische dogma’s en morele instincten* en toepasbaar op nieuwe, complexe problemen’ (p. 244, mijn cursivering), zou ik geneigd zijn te ontkennen *binnen* het paradigma van Verplaetse. Bij de ene ontwikkelt dit instinct zich vooral naar het overwegen van Kantiaanse universele plichten (deontologie – intentiemoraal – absolute moraal), bij een ander naar een speculatie over consequenties (utilitarisme – hedonisme – consequentialisme), bij een derde naar het overwegen van bijdragen aan een doelstelling (teleologie – eudaimonisme – deugdenethiek of succesmoraal). Terwijl Verplaetse uitstekend toont hoe ethische dialogen voor hun uitkomst afhankelijk zijn van gedeelde hypothesen, dat er geen definitieve superioriteit kan zijn van één ethisch genre en dat beoordeling contextgebonden is, mist hij dat de benaderingen/instincten naast intellectueel incompatibel ook complementair zijn. De Kantiaanse aanpak om handelingsprincipes tot imperatieven te verheffen berust op een afweging van de *gevolgen* van de universaliteit van de handeling (een soort *duurzaamheidstoets*); de utilitaristische calculator maakt een distictie tussen (incrementele) consequenties die absoluut niet kunnen en deze die wel in aanmerking komen voor de balanstelling van individuele nuttigheden. Beide redeneervormen hebben gemeen dat ze om zich te completeren beroep moeten doen op gewenste doelen, namelijk het menselijk geluk of

BOEKBESPREKINGEN

onderdelen daarvan (*human flourishing*). Er zijn dus drie ethische instincten die corresponderen met drie vormen van ethiek. Qua redeneervorm zijn ze incompatibel en geven ze vaak verschillende uitkomsten, maar tegelijk hebben ze elkaar nodig om compleet te zijn. Zoals: men wil graag moedig zijn (deugd/geweldmoraal), maar stort zich niet in een oorlog omwille van een futiliteit (nuttigheidsoverweging) en kiest enkel voor oorlog wanneer het niet anders kan (deontologie).

Mijn constructieve kritiek behelst dus twee punten: een uitdrukkelijker inbedding van ook de beginselenmoraal in het evolutionair paradigma verhoogt de coherentie; en de erkenning van doelenethiek naast beide andere als een vorm van het *ethische instinct*. Want zonder expertise te claimen in de kinder- of ontwikkelingspsychologie meen ik dat de vraag ‘Wat wil jij later worden?’ een van de belangrijke vragen in de opvoeding is.

Een veeleer technische opmerking geldt het gebruik van de termen ‘moreel’ en ‘ethisch’. Voor een praktiserend ethicus is één van de grootste hindernissen om vooruitgang te maken de terminologische janboel die in de hoofden van de correspondenten woedt: dat er soorten moraal, soorten ethiek en soorten politiek naast elkaar bestaan, ontgaat hen of is niet meer dan het cognitieve equivalent van een bord spaghetti. Ook voor een zo zuiver mogelijk doordringen van het evolutionaire paradigma is zorgvuldigheid in het taalgebruik essentieel. Nu wordt ons taalgebruik voortdurend gekenmerkt door metaforen, zoals die aan het begin van deze bespreking. Natuurlijk ‘blozen’ onze hersenen niet; maar evenmin kunnen neuronen ‘spiegels’ zijn. Jan Verplaetse is er zich door zijn historische studie (zie ook *Het morele brein: Een geschiedenis over de plaats van moraal in onze hersenen* – eerder besproken in dit tijdschrift) bijzonder scherp van bewust dat we omgeven zijn door metaforen wanneer we praten over de ‘localisatie’ van kennis, emoties of moraal in organen als de hersenen of het middenrif. Metaforen zijn evenwel misleidend. Daarom is het aangewezen om het taalgebruik in verband met het evolutionair paradigma te bewaken: ‘Evolutie schonk ons hiertoe allerlei nuttige vermogens.’ (p. 6) klinkt overbodig meer personaliserend dan ‘De mens is uit de evolutie tevoorschijn gekomen als drager van allerlei instincten die hem mogelijk ook in de toekomst van pas kunnen komen’ (ik geef meteen ook een probabilistisch falliblistische wending aan de formulering). Een metafoor die aan het einde overeind blijft, is die van de geest en het vlees van de moraal ‘die je niet van elkaar kunt scheiden’ (p. 285) – de eeuwenoude en onuitroeibare metafoor van het dualisme. Onuitroeibaar, want steeds is informatie gebed in een fysisch substraat: software kan niet functioneren los van hardware en de niveaudistincties tussen interface, programma en machinetaal zijn arbitrair en vloeïend. Het overstijgen van deze metafoor is nog niet in zicht, maar Verplaetse heeft en bewerkt enthousiasme voor de onderzoeksmogelijkheden die daardoor voortdurend aan de horizon verschijnen.

Minder poëtisch en misschien belangrijker is dat er ook met betrekking tot ‘moraal’ en ‘moreel’ en ‘immoreel’ terminologische ruis speelt die de zuiverheid van de voorstelling vermindert. Zo vinden we stellingen dat het naleven van een hechtingsmoraal immorele gevolgen kan hebben of dat onze morele instincten lang niet altijd moreel zijn (p. 8). Of dat een moraal een ethiek kan zijn: ‘Ook de reinigingsmoraal is niet meteen een ethiek om te promoten.’ (p. 4). Dergelijke woordcombinaties veroorzaken lichte cognitieve pijnen. Het morele fenomeen is meervoudig, dus er zijn meerdere *moralen*. Is het dan niet beter het gebruik van het meervoud te forceren?

BOEKBESPREKINGEN

Bijvoorbeeld door de titel te herformuleren als *De morele instincten: Over de natuurlijke oorsprong van onze moralen*. Om de boodschap van het boek nog meer uit de verf te laten komen, zou bij een volgende uitgave extra kunnen worden gewaakt of toegelicht bij dergelijke uitdrukkingen.

Het morele instinct is een uitstekend boek om onder de kerstboom aan te treffen of te lezen tijdens het Paasreces. Het biedt een helikopterview van de onderzoekstraditie. Het is voorafgegaan door een lucide inleiding door Johan Braeckman en vervolledigd met een pertinente literaturopgave en index. Dit boek is ook bijzonder actueel, omdat het voortdurend onderstreept dat de mens een dier is. De civilisatie die onze instinctbeleving heeft ondergaan (Elias) en de producten die de rede heeft voortgebracht (in de zin van Haeyek, niet in die van Hegel), zoals de rechtsstaat, de democratie en de vrije markten, kunnen zo weer van tafel geveegd worden wanneer de gewelddmoraal een andere richting zou uitgaan. In die zin brengt het boek niet alleen lees- en kennisgenot, maar ook belangwekkende morele lessen en een ethische boodschap. Dat het een bestseller worde. Wacht niet tot Kerstmis – het boek leest ook vlot op een terrasje in de zon.

Jos Leys

Erik BORGMAN. *Want de plaats waarop je staat is heilige grond: God als onderzoeksprogramma*. Rede, in verkorte vorm uitgesproken bij de openbare aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de theologie van de religie, in het bijzonder het Christendom, aan de Universiteit van Tilburg op vrijdag 29 februari 2008. Amsterdam: Boom, 2008, 126 p.

Het verschil tussen de ‘uitgesproken vorm’ en de gedrukte versie van deze inaugurale oratie is wel heel groot. Honderdzesentwintig pagina’s, dichtbedrukt met hele kleine letters en bijna driehonderd voetnoten waarin een bibliotheek vol literatuur wordt opgevoerd, lees je niet in drie kwartier voor. Maar hoewel dit boek dus blijkbaar in circa tien pagina’s kan worden samengevat, is toch de lectuur van het hele boek alleszins de moeite waard. Althans voor wie zich wil laten overtuigen dat er ook in onze tijd plaats is voor een echte theologie en dat een dergelijke theologie zich niet hoeft te schamen of overmatig bescheiden zou moeten wegstoppen.

In zes hoofdstukken wordt achtereenvolgens aandacht besteed aan: een eerste presentatie van de taak van de theologie (1), de rol van religie in de geschiedenis van de moderniteit (2), de rol (en terugkeer) van religie in het maatschappelijk debat (in discussie met o.a. Weber en Habermas) (3), de wereld als vindplaats van God (4), de plaats van de theologie binnen een universiteit (5), en de wijze waarop in deze theologie van God ‘als onderzoeksprogramma’ sprake is (6). Elk hoofdstuk eindigt met een aankondiging van ‘verder onderzoek’, zodat deze publicatie ook zelf een onderzoeksprogramma uittekent.

De auteur is als leek lid van de orde der dominicanen en hij plaatst zijn theologie heel uitdrukkelijk in de grote dominicanentraditie van Albertus Magnus, Thomas van Aquino, M-D. Chenu en Edward Schillebeeckx. Met de laatstgenoemde twee is ook de verbinding met de kerk van het tweede Vaticaanse Concilie en met name de constitutie *Gaudium et Spes* aangeduid. Chenu was een

BOEKBESPREKINGEN

belangrijke inspirator van die tekst en de daarin vervatte boodschap dat de kerk tot taak heeft de tekenen van de tijd te lezen in het licht van het evangelie. Dat wil zeggen: zij moet, met behulp van alle wetenschappen (zoals Albertus, Thomas en tot op zekere hoogte Schillebeeckx dat deden), de werkelijkheid doorgronden en daarin de plaatsen leren zien waar het koninkrijk van God doorbreekt of op het spel staat. De theologie zoals Borgman die beschrijft, is niet zozeer een dienst aan ‘de kerk in enigerlei bestaande gedaante’, maar zij is zelf ‘een vorm van kerk-zijn’ (p. 121).

De centrale these van Borgman is dat het de taak van de theologie is om ‘de God waar de tradities over spreken bloot te leggen als degene die de zin en de betekenis van het heden doet oplichten.’ (p. 8) God is namelijk voor de gelovige – en deze theoloog is gelukkig een gelovige – ‘oorsprong, dragende grond en doel van de werkelijkheid’ (p. 10). Dat betekent dat ook onze geseclariseerde werkelijkheid ‘heilige grond’ is (‘dat de wereld waarin alle mensen leven als de religieuze plaats bij uitstek verschijnt’ p. 64), en dat het de taak is van de theologie om die gelovige kijk op de werkelijkheid serieus te nemen, en dus om in die werkelijkheid Gods presentie te laten zien, of die werkelijkheid te laten zien in het licht van God als oorsprong, grond en doel. Daartoe moet in de eerste plaats die werkelijkheid zelf worden gekend. En daarbij zijn in principe alle wetenschappen en alle religieuze tradities van belang. ‘God’ is daarbij geen vast gegeven, maar een ‘onderzoeksprogramma’; dat wil zeggen: ‘een licht van waaruit de wereld bekeken en geanalyseerd wordt, opdat het perspectief en de dynamiek waarin de wereld naar religieuze overtuiging staat aan het licht komt.’ (p. 23) Die religieuze overtuiging bestaat in onze wereld in veelvoud. De theologie spreekt onvermijdelijk vanuit een eigen traditie, maar omdat ze gericht is op de kennis van de oorsprong, de dragende grond en het doel van het leven, brengt ze die in in een debat met andere (religieuze en niet-religieuze) tradities. Dat debat is geen doel op zich, maar de wijze waarop in een pluriforme context gezocht kan worden naar inzicht ‘in de dynamiek van waarheid en goedheid die onze wereld en ons bestaan omvat en doordringt’ (p. 60).

Omdat elke wetenschap altijd gericht is op waarheid en op goedheid, en omdat de theologie en haar religieuze traditie daarover iets te zeggen hebben, hoort de theologie niet buiten, maar in de universiteit thuis. De universiteit vraagt, als universiteit, om theologie als deelnemer in het debat dat gericht is op waarheid en goedheid. Zelfs de betwisting van die claim is theologisch relevant. Want de universiteit is ‘als conglomeraat van elkaar aanvullende, met elkaar botsende, met elkaar discussiërende en elkaar bestrijdende disciplines [...] een gestalte die de waarheid waar het ook in de religie over gaat, in onze tijd aanneemt. De universiteit is een theologische vindplaats.’ (p. 96)

Gaat deze theologie nog over God? Ja, maar niet over een God waarvan vaststaat wat of wie hij is, maar over een God die het doel is van ons zoeken naar waarheid en goedheid, een God die eerder een ‘waar-identiteit’ dan een ‘wat- of wie-identiteit’ heeft; dat wil zeggen: een God die ‘wordt gekend in het lezen van de plaatsen waar God aanwezig is’, de plaatsen ‘waar om waarheid en goedheid gestreden wordt’ (p. 112).

Erik Borgman heeft met een prachtige rede een zelfbewuste theologie gepresenteerd, die tegelijkertijd bescheiden is; een theologie die over God durft te spreken als ‘oorsprong, dragende

BOEKBESPREKINGEN

grond en doel van het menselijk bestaan', maar zonder exclusieve kennis van die God of zijn bedoelingen te claimen, een theologie die geen vreemdeling is te midden van de wetenschappen, maar samen met hen zich wijdt aan het zoeken naar waarheid en goedheid.

Paul van Tongeren

Hubert VAN BELLE en Jan VAN DER VEKEN, red. *Nieuwheid denken: De wetenschappen en het creatieve aspect van de werkelijkheid*. Leuven/Voorburg: Acco, 2008, 199 p.

Dit boek geeft te denken. Het is de derde publicatie in een reeks over wereldbeelden door Worldviews, de multidisciplinair samengestelde denkgroep integrerende wereldbeelden die in 1990 onder stimulans van Leo Apostel en Jan Van der Veken opgericht werd.

De inleiding poneert meteen de gelaagdheid van de werkelijkheid als werkelijkheidsbenadering van de denkgroep. Hierbij bieden de subatomaire laag (bestudeerd in de kwantummechanica), de fysische laag (bestudeerd in de klassieke fysica en de scheikunde) en de biologische laag (de wereld van de cellen en van het leven) de mogelijkhedenvoorwaarden voor de psychosociale laag (bestudeerd in de menswetenschappen). De auteurs trachten de wetenschappen samen te denken en hierbij vooral aandacht te hebben voor het creatieve aspect van de werkelijkheid. Het boek begint met te stellen dat het zoveel mogelijk met consensusstandpunten van de denkgroep naar buiten wil komen. Dit gaat zeker op voor de eerste drie delen van het boek.

Deel 1, 'Een globaal denkkader voor de wetenschap', schetst de structuur van een wereldbeeld waarin zowel de exacte wetenschappen als de menswetenschappen kunnen ingepast worden. Emergentie wordt hierbij als sleutelbegrip naar voren geschoven. Dit concept geeft het doorbreken van het bestaande weer, beschrijft het ontstaan van het nieuwe en is kenmerkend voor de creatieve processen in de werkelijkheid. Volgens de auteurs vertoont iedere laag van de werkelijkheid nieuwe graden van ontologische onbepaaldheid die niet toe te schrijven zijn aan de onvolledigheid van onze wetenschappelijk kennis van het moment. De auteurs wijzen de lezer op de grenzen van het reductionisme van de zogenaamde klassieke wetenschappen, die geen blijf weten met het onvoorspelbare, het onverwachte en het creatieve.

Deel 2, 'Nieuwheid denken', stelt beknopt de met elkaar verwante visies van Leo Apostel en Alfred North Whitehead voor. De symmetriebrekingen die Apostel op het oog heeft, liggen helemaal in de lijn van wat Whitehead 'creative advance into novelty' noemt. Apostel gaat hierbij wel uit van de veronderstelling dat het heelal als geheel een gestructureerd systeem is (p. 58). Deze vooronderstelling wordt nergens in het boek echt ter discussie gesteld. Enige verwarring bij de lezer kan ontstaan wanneer deze merkt dat de auteurs het concept 'bepaaldheid/onbepaaldheid' in verschillende betekenissen hanteren (zie p. 40 en pp. 61-63). God als 'het principe dat de mogelijkheden inperkt tot de reële beperkte mogelijkheden van een bepaalde wereld' (p. 62) klinkt vreemd in de oren van de lezer die zich de bijbelse God herinnert als diegene voor wie alles mogelijk en niets onmogelijk is. Hoofdstuk 7, 'Creatieve wording', verwoordt in een glashelder, eenvoudig en sterk betoog de kern van het boek.

BOEKBESPREKINGEN

Deel 3, 'Op zoek naar een integrerend wereldbeeld', geeft een overzicht van de voornaamste elementen die de werkelijkheid volgens de auteurs kenmerken. Wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke wereldbeelden worden uiteengezet. Dat de symmetriebrekingen in de visie van Apostel de globale invariantie maximaliseren en dat de symmetrieën de globale procesinnovatie, emergentie of creativiteit maximaliseren (pp. 88, 91), wordt naar mijn mening te weinig uitgewerkt en te zeer als een evidentie beschouwd.

Deel 4, 'Deelaspecten', gaat dieper in op vragen over de rol van toeval in het evolutieproces, de aanwezigheid van een zekere neiging of aanleg van de werkelijkheid, de relatie tussen geloof en wetenschap, het belang van potentie en variëteit voor mens en maatschappij. Deze bijdragen worden niet voorgesteld als 'door de hele Worldviewsgroep gedeeld' (p. 11). Dit brengt twee nadelen mee voor het boek. Ten eerste had het verhaal nog sterker naar buiten kunnen komen, mochten ook de bijdragen van het vierde deel – de helft van het boek – horen tot de consensus die 'emergeert' uit de vele gesprekken van de Worldviewsgroep. Ten tweede zorgt dit vierde deel hier en daar voor herhaling. Zinswendingen, ideeën en voorbeelden uit de eerste drie delen komen opnieuw aan bod in het vierde deel. Dit valt vooral op in hoofdstuk 11, 'Drie complementaire visies op de werkelijkheid'. Binnen de groep Worldviews groeit duidelijk een consensus rond een nieuwe en betere omschrijving van het eigene van religie – het Heilige en zijn menselijke beleving en interpretatie (pp. 169-170). In hoofdstuk 14, 'De potentie van mens en maatschappij', blijven begrippen als 'stabiliteit' en 'robuustheid' echter onduidelijk.

Het boek in zijn geheel onderstreept nog maar eens de noodzaak aan interdisciplinair en transdisciplinair onderzoek waarbij wetenschappen bij elkaar over het muurtje kijken.

Toon Quaghebeur

Hans BLOKLAND. *Een lange leegte: Over maatschappelijk onbehagen, politieke competentie en het plannen van een toekomst*. Kampen: Klement, 2008, 304 p.

In *Een lange leegte* bundelt de Nederlandse politicoloog Hans Blokland (1960) veertien essays waarin hij onderzoek doet naar de uitingen en de oorzaken van het sociale en politieke onbehagen in de westerse democratieën en waarin hij peilt naar de politieke mogelijkheden om dit onbehagen te verminderen. Om dit onderzoek mogelijk te maken en eventuele oplossingen te kunnen aanreiken, moeten echter eerst de kernwaarden van de samenleving worden gedefinieerd en moet worden nagegaan welke krachten en ideeën voor deze waarden een bedreiging vormen en hoe deze het hoofd kunnen worden geboden.

Wat zijn nu de kernwaarden van de samenleving? Volgens Blokland zijn dat een democratische besluitvorming en een individuele en een politieke positieve vrijheid.

Democratische besluitvorming is bijzonder belangrijk, vooral bij cruciale politieke besluiten die vergaande gevolgen kunnen hebben voor de burgers en voor de maatschappij waarin die leven. Onontbeerlijk voor een democratische besluitvorming is een responsief leiderschap waarbij beslissingen worden genomen op grond van respectvolle en geïnformeerde discussies, en

BOEKBESPREKINGEN

waarbij gekozen wordt voor *consensus-building* om te komen tot een substantieel- of waarderatio- neel handelen in plaats van een louter functioneelrationeel handelen.

Responsiviteit kan echter moeilijk of zelfs helemaal niet worden afgedwongen, ondanks het feit dat alle burgers er recht op hebben dat bij de politieke besluitvorming rekening wordt gehou- den met hun belangen en voorkeuren. Er is dan ook geen enkele garantie dat bij het beleid zal worden uitgegaan van een zo groot mogelijke consensus over doelstellingen en middelen, omdat de discussie maar al te vaak wordt afgeblokt door conflicten, competitiviteit en het vermijden van samenwerking – de *niet-nulsom-logica*, zoals Robert Wright het in zijn boek *Nonzero: De logica van de menselijke bestemming* (Utrecht: Het Spectrum, 2000) noemde. Partijen zouden het aangewe- zen instrument moeten zijn om de passieve burgers opnieuw te activeren, maar het ontbreekt hen in deze tijden aan visie, sturing en politieke beheersheid. De particularistische belangen van pressiegroepen binnen de partijen krijgen te vaak de bovenhand en de burgers hebben — terecht — de indruk dat *special interests* uiteindelijk het overheidsbeleid bepalen en niet de kiezers. Vandaar ook het grote maatschappelijke onbehagen.

Er is behoefte aan waarlijk politieke vrijheid, het vermogen en de mogelijkheid van de burgers om gezamenlijk inhoud en richting te geven aan de samenleving en aan het eigen bestaan, wat Blokland de politieke positieve vrijheid noemt. En er is behoefte aan wat hij de individuele posi- tieve vrijheid noemt: het vermogen en de mogelijkheid voor de burgers om op grond van een afdoende kennis van beschikbare alternatieven het eigen leven een weloverwogen richting en betekenis te geven.

In *Een lange leegte* toont Hans Blokland zijn bezorgdheid over de ontwikkeling van de samen- leving in het algemeen en van de politiek in het bijzonder. De essays zijn op één na reeds vroe- ger in diverse, soms erg gespecialiseerde tijdschriften verschenen. Alleen *Een westerse democratie trekt ten oorlog: Democratische besluitvorming en Irak* is speciaal voor deze uitgave geschreven. De essays geven, nu ze gebundeld zijn, een coherent beeld van de waarden waar Hans Blokland voor staat: een maatschappelijk systeem dat niet monolithisch is, dat stoelt op de inbreng van een aantal pragmatisch gekozen instellingen en dat gebaseerd is op sociale waarden die vanuit ethisch oog- punt verdedigbaar zijn. Uitgaande van de politieke theorieën van Robert E. Lane, Charles E. Lindblom, Robert A. Dahl en in het bijzonder Isaiah Berlin heeft hij een fascinerend boek samen- gesteld waarin belangrijke thema's aan bod komen zoals de inhoudloosheid van de huidige poli- tiek, het maatschappelijke onbehagen, de achterhaaldheid van het marktliberalisme, de democra- tische besluitvorming, de sociaal-democratie in de moderne tijd, het plannen van de toekomst, de corrupteringen van het lobbyen en de politicologie van hybride organisaties. Stuk voor stuk onderwerpen die actueel zijn en die uitermate geschikt zijn voor het publieke debat.

Luc Aerts